

Baudžiamosios teisės sistema Lietuvos SSR: genezė, specifika, ryšys su neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu

Straipsnyje nagrinėjama Sovietų Lietuvos teisės sistema: jos susiformavimas, raida ir įtaka visuomenės gyvenimui. Ypač pabrėžiama baudžiamosios teisės specifika. Per baudžiamosios teisės prizmę siekiama atskleisti, kaip kito visuomenė ir totalitarinis režimas, kokias naujas formas jis įgavo ir kokias senąsias išlaikė po J. Stalino mirties. Daug dėmesio skiriama baudžiamosios teisės kaip įrankio panaudojimui kitaminčiams represuoti ir režimo kovai su neginkluotuoju pasipriešinimu.

ĮVADAS

„Parodykit man jūsų kalėjimus ir aš papasakosiu apie jūsų visuomenę“¹, – apibūdinamas baudžiamosios teisės svarbą visuomenės gyvenimui kartą yra pareiškęs šiuolaikinis lietuvių teisininkas ir kriminologas Gintautas Sakalauskas. Baudžiamojo teisingumo sistemą mokslininkas laiko vieta, kur atsiskleidžia giluminė kiekvienos visuomenės sąranga, jos socialinė, politinė ir vertybių sistema. Teisės, ypač baudžiamosios, sistema, pasak jo, – tai „miniatiūrinis visuomenės ir socialinių santykių maketas“, kuriame „itin gerai atsispindi realus ar tariamas žmogaus ir visuomenės konfliktas, nusikalstamo elgesio, visuomenės baimių, politinių bei teisinių sprendimų ir struktūrinių procesų rezultatas“². Taigi baudžiamąją

teisę galima laikyti puikiu mokslinės analizės įrankiu.

Sovietų Sąjungos okupuotos Lietuvos visuomenė šiuo atveju nėra išimtis. Kaip tik todėl, ieškant naujų sovietinio laikotarpio supratimo ir pažinimo būdų, šio straipsnio tyrimo objektu pasirinktas baudžiamosios teisės mechanizmas Lietuvos SSR. Straipsnyje siekiama ištirti, kaip Josifo Stalino valdymo metais susiformavo sovietinė baudžiamosios teisės sistema, kaip ji keitėsi postalininiu laikotarpiu, kokia buvo jos veikimo logika, mechanizmas ir vaidmuo slopinant neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą ir disidentinę veiklą. Keliamas uždavinys išnagrinėti teisinę Lietuvos SSR kriminalinio teisingumo sistemos bazę (įstatymus ir institucijas), jos kaitą ir teisinės praktikos taikymą represuojant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius ir kovojant su kitaminčiais.

Keliama pradinė hipotezė, kad kitaminčių persekiojimo Lietuvos SSR prielaidų reikia ieškoti ne tik valdančiųjų struktūrų, tokių kaip KGB, veikloje, bet ir pačios sovietinės baudžiamosios teisės sistemos prigimtyje, veikimo principuose, įstatymuose ir jų taikymo praktikoje.

Tirti sovietų okupuotos Lietuvos teisės sistemą svarbu ir dėl to, kad ji padeda geriau suvokti sovietinės teisės sistemos pobūdį ir joje užprogramuotą individo represavimo

mechanizmą, įvertinti represavimo pobūdžio kaitą ir represijų mastą po J. Stalino mirties, atskleisti pasipriešinimo sovietinei sistemai logiką. Tai itin aktualu turint omenyje, kad vėlyvuojū sovietmečiu disidentinio judėjimo dalyviai savo veikloje siekė remtis teisės argumentais.

Sovietinės baudžiamosios teisės sistemos tyrimas padeda atsakyti į vieną svarbiausių sovietologijos klausimų – kaip pasikeitė sovietinis režimas mirus J. Stalinui. Akivaizdžiai sumenkėjusios represijos byloja nusilpusią totalitarinę prigimtį³. Lietuvių sociologo Zenono Norkaus nuomone, remiantis Hannah Arendt totalitarizmo samprata ir svarbiausiu totalitarizmo bruožu laikant masinį terorą, chronologinę totalitarizmo Sovietų Sąjungoje ribą tektų brėžti ties XX a. šeštojo dešimtmečio viduriu. Pritardami Z. Norkui, manome, jog režimas, nors ir pakitęs bei sulėtinęs totalitarinės masinio žudymo mašinos apsakas, išlaikė kai kuriuos senuosius veikimo principus. Tai itin aktualu Lietuvos atveju – juk 1953-ieji simbolizuoja ne tik J. Stalino mirtį, bet ir partizaninio karo pabaigą, vadinasi, galutinį sovietų režimo įsitvirtinimą. Straipsnyje mėginama geriau suvokti teisės logikoje užkoduotą režimo specifiką ir jo keitimąsi mirus J. Stalinui, o analizuojant baudžiamosios teisės mechanizmą – apčiuopti totalitarinius ir pototalitarinius sovietinio režimo bruožus.

Tyrimo problematika diktuoja chronologines darbo ribas – jos iš dalies sutampa su pirmosios ir antrosios sovietinių okupacijų laikotarpiais (1940–1941, 1944–1990 m.).

Straipsnyje vartojamas terminas „sovietinė teisė“ toli gražu nereiškia, kad sovietinė sistema Lietuvoje buvo teisėta. Tarptautinės teisės požiūriu šis neatitikimas akivaizdus. Vis dėlto negalima ignoruoti fakto, kad sovietų okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvos valstybėje, ypač baigusis partizaniniam karui, buvo įvykdyta bent dalinė sovietizacija,

o sovietiniai institutai, tarp jų ir teisės, buvo pagrindiniai kasdienę gyvenamąją individų ir visuomenės tikrovę konstruojantys veiksniai. Be to, sovietinė teisės sistema, talkindama tokioms institucijoms kaip Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas (toliau – LKP CK) ir KGB, vėlyvuojū sovietmečiu tapo labai svarbiu partijos kovos su neginkluotuoju pasipriešinimu įrankiu⁴.

Nusakant sąvokos „teisė“ turinį remiamasi teisės istorijos klasiku Haroldu J. Bermanu, tvirtinančiu, kad teisė „paprastai apibrėžiama kaip normų visuma“, „veiksena, kuria žmogaus elgesys pajungiamas normų valdžiai“. Jis įgyvendinamas priimant teisminius sprendimus⁵. Teisės terminas šiame tyrime traktuojamas universaliai – kaip tam tikroje visuomenėje galiojančių legalių elgesio taisyklių kūrimo ir palaikymo su teismų mechanizmo pagalba visuma. Teisę šiuo atveju sudaro tiek įstatymų leidyba, tiek jų (ne)įgyvendinimas realiais praktiniais teisės institucijų veiksmais.

Sąvoka „neginkluotasis pasipriešinimas“ reiškia visas neginkluotojo priešinimosi sovietiniam režimui formas po J. Stalino mirties. Tiek disidentai, tiek kiti laisvės kovotojai, antisovietinio judėjimo dalyviai šiame darbe apibūdinami bendru pasipriešinimo dalyvių terminu. Taigi neginkluotojo pasipriešinimo sąvoka straipsnyje apima platų tiek neišeinančių už sovietinių įstatymų ribų, tiek ir nelegalių pasipriešinimo sovietų valdžiai Lietuvoje formų spektrą. Totalitarizmo sąvoka vartojama stalininiam, o pototalitarizmo – 1953–1988 m. laikotarpiui apibūdinti⁶.

Sovietinė teisės sistema ir jos įtaka slopinant neginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvos istoriografijoje tebėra menkai tyrinėta tema. Metodologinį-pažintinį nusikaltimo kategorijos ir baudžiamosios sistemos vaidmenį sovietiniu laikotarpiu Lietuvos istoriografijoje yra suaktualinęs

lietuvių kriminologas, sociologas ir filosofas Aleksandras Dobryninas⁷. Įvairius kitaminčių represavimo sistemos sovietinėje Lietuvoje aspektus, jos teisinio mechanizmo nuotrupas yra analizavę nemažai Lietuvos mokslininkų. Arvydas Anušauskas jau kurį laiką tiria KGB ir vidaus reikalų sistemą. Jo atlikti Lietuvos SSR baudžiamojo teisingumo sistemos tyrinėjimai išryškino represinį šios sistemos mechanizmą⁸. Tiriant sovietinę teisę ir baudžiamojo teisingumo sistemą svarbi ir Juozo Starkausko atlikta NKVD (MVD, MGB) sistemos analizė⁹, Vidmanto Žiemelio sovietinės prokuratūros sistemos studijos¹⁰, Mindaugo Maksimaičio ir Stasio Vansevičiaus darbas¹¹, Arvydo Pociaus sovietinio kriminologijos diskurso tyrimas¹², Gintaro Šapokos straipsnis¹³. Istorikės Kristinos Burinskaitės tyrimuose pirmą kartą suaktualinta sovietinės teisės saugos sistemos problema. Ši autorė pabrėžia sovietinės teisės sistemos sąsajas su LKP ir KGB, o individo represavimo sistemą, kurios dalis yra teisė, analizuoja kaip nedalomą visumą. Pasak K. Burinskaitės, sovietmečiu „teise ir teismais valdžia naudojosi kaip priemone susidoroti su jai neįtikimaisiais asmenimis, vadinasi, teismai vykdė ne teisingumą, o partijos valią“¹⁴. Be to, istorikės nuomone, nereikėtų pernelyg sureikšminti ir KGB vaidmens, laikant šią struktūrą vienintele baudžiamojo persekiojimo ir individų represavimo praktika užsiimančia institucija: „tam tikrą vaidmenį [...] vaidino ir vidaus reikalų sistema“¹⁵. Sovietų Lietuvoje aukščiausioji valdžia buvo komunistų partija, o KGB ir su juo bendradarbiaujanti teisėsauga (kaip ir daugelis kitų institucijų) – partijos politikos įgyvendintojai¹⁶.

Nors su Antano Sniečkaus vardu siejamas tam tikras dalinis Lietuvos komunistų savarankiškumas, visą sovietinį laikotarpį Lietuva buvo integrali sovietinės sistemos dalis, tad galima pasitelkti ir bendresnius,

užsienio istoriografijoje jau senokai atskira tradicija ir kryptimi tapusius sovietinės teisės sistemos tyrimus. Negalima pamiršti ir teorinės totalitarizmo koncepcijos pagrindėjų, kurių svarbiausia vis dar tebėra H. Arendt¹⁷. Būtina paminėti ir pagrindinius H. J. Bermano sovietinės teisės tyrimus, ypač jo veikalą „Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law“¹⁸. Šis autorius išsamiai nagrinėja socialistinės baudžiamosios teisės raidą atskirais jos etapais.

Prie klasikinių iš Vakarų kilusių Sovietų Sąjungos baudžiamosios teisės tyrėjų galima priskirti ir Peterį H. Solomoną (jaunesnįjį)¹⁹, Ferdinandą Josephą Feldbrugge'ą²⁰, Ivo Lappeną²¹. Visi jie pateikia išsamią sovietinės baudžiamojo teisingumo sistemos analizę. Tiriant sovietinę teisės sistemą svarbi ir prancūzų istoriko Nicolaso Wertho atlikta valstybinės prievartos praktikos analizė, apimanti masines deportacijas, priverčiamojo darbo sistemos kūrimą ir socialinius reiškinius SSRS²². Atkreiptinas dėmesys ir į A. K. R. Kiralfy²³, Williama A. Clarko²⁴ sovietinės baudžiamosios teisės, nusikaltimo ir bausmės fenomenų tyrimus. Iš rusų istoriografijos reikia paminėti Vladimiro Kozlovo darbą, nagrinėjantį politines ir policines praktikas siekiant išvengti masinių neramumų arba juos nuslopinti Nikitos Chruščiovo ir Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu²⁵. Prie rusų istoriografijos klasikos priskirtinas ir grožinis, bet tikrais faktais paremtas Aleksandro Solženicyno kūrinys „Gulago archipelagas“²⁶.

Straipsnyje remiamasi kelių rūšių šaltiniais. Pirmoji jų grupė – oficialūs teisiniai sovietinės Lietuvos dokumentai – Sovietų Lietuvos konstitucija²⁷, sovietinis Baudžiamasis kodeksas²⁸. Svarbi vieta tyrime tenka archyviniais šaltiniams – Lietuvos ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) ir Vilniaus apskrities archyve (f. 1097, ap. 5) saugomoms laisvės kovotojų baudžia-

mosioms byloms. Svarbus tyrimo šaltinis – dokumentų rinkinys „KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.“²⁹ Nemažai informacijos apie teisės padėtį sovietmečiu ir laisvės kovotojų baudžiamąjį persekiojimą sukaupė pagrindžio spauda, pirmiausia – „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ (toliau – „LKB kronika“). Kaip šaltiniu naudotasi ir aukštų sovietinių pareigūnų kalbų teisme stenogramomis³⁰, rezistentų dienoraščiais³¹.

LIETUVOS SSR TEISĖS SUSIFORMAVIMAS IR PAGRINDINIAI JOS STALININIO LAIKOTARPIO BRUOŽAI

Norint suvokti teisės vietą slopinant antisovietinį pasipriešinimą, būtina pradėti nuo specifinių sovietinės teisės sistemos susiformavimo ir genezės ypatumų analizės. Nors ir būdama totalitarinės prigimties, Sovietų Sąjunga beveik visą savo gyvavimo laikotarpį mėgino apsimesti esanti tradicinė teisinė valstybė. Ji turėjo konstituciją, įstatymus, baudžiamąjį kodeksą, teismus ir kitus kiekvienai teisės sistemai būdingus požymius. Lietuvos SSR, sukurta 1940 m. okupavus Lietuvos Respubliką, neturėjo teisinio savarankiškumo. Nors 1940 m. rugpjūčio 25 d. priimta konstitucija deklaravo, kad įstatymų leidyba priklauso Lietuvos SSR kompetencijai³², iš tiesų Lietuvos teisės sistema buvo formuojama ir baudžiamoji justicija įgyvendinama SSRS pavyzdžiu.

Pagrindinis sovietinės baudžiamosios teisės ypatumas (ypač iki 1953 m.) tas, kad ji tapo ne tik priemone dorotis su nusikaltimais, bet ir kovos su tikra ar tariama politine opozicija įrankiu. Stengtasi, kad baudžiamasis politinių nusikaltimų persekiojimas atitiktų ir bendrąjį teisės doktrinos vaizdą³³. Taigi stalininio laikotarpio ne tik baudžiamąją praktiką, bet ir teisės teoriją galima

apibūdinti kaip linkusią įkūnyti totalitarinės sistemos bruožus ir pateisinti represinę politiką dėl bendrojo gėrio.

Dar pilietinio karo metais išryškėjo šios vėliau į Lietuvą perkeltos sovietinės teisės sistemos, kurios galutinį susiformavimą atspindėjo 1936 m. SSRS konstitucija, gairės. 1919 m. gruodžio 12 d. priimtuose pagrindiniuose RSFSR kriminalinės teisės principuose jau randame vadinamąjį materialistinį nusikaltimo apibrėžimą, kuris vėliau buvo perkeltas ir į kitus dokumentus. Tai reiškia, kad nusikaltimas nebūtinai yra tiesiogiai su nusižengimu įstatymui susijusi tikrovė, – juo gali tapti kiekviena veika, vienaip ar kitaip daranti žalą socialistinei valstybei³⁴. 1926 m. išleistame RSFSR baudžiamajame kodekse atsirado pagal šį principą suformuluotas garsusis 58-asis straipsnis³⁵. Šio straipsnio neapibrėžtumą, reliatyvizmą ir visuotinumą A. Solženicynas apibūdino taip: „daugiašakis, įvairusis, visa šluojantis Penkiasdešimt Aštuntasis, aprėpiantis pasaulį netgi ne tiek savo punktų formuluotėmis, kiek dialektiniu ir plačiausiu jų aiškinimu [...], nėra padangėje tokio nusižengimo, kėslo, veiksmo ar neveiklumo, už kuriuos nepajėgtų nubausti Penkiasdešimt Aštuntojo straipsnio ranka.“³⁶

Taip Baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis, kuriame užkoduotas materialistinis nusikaltimo apibrėžimas, tapo valstybės teisės sistemos dalimi. Teisės teorijoje ir praktikoje vis labiau ima plisti materialistinės nusikaltimo sampratos padiktuota logika. Tad, kitaip nei įprasta manyti istoriografijoje, masiškai represuodama vis didesnę dalį visuomenės, Sovietų Sąjungos komunistų partija su J. Stalinu priešakyje vykdė ne chaotišką ir sveiku protu nepaaiškinamą šizofreninę politiką. Tokie veiksmai, be abejo, neteisėti tarptautinės teisės požiūriu, buvo įteisinti ir puikiai išsitemo pačios SSRS teisės sistemos šerdyje. Šiuo atveju J. Stalinas žaidė gudrų žaidimą: pirmiausia 58-uoju straips-

niu uždrausti bet kokių režimui neįtinkanti (nesvarbu, ar išties objektyviai jam kenkianti) veiksmą, o tada remiantis tuo pačiu įstatymu teisiškai bausti konkretų individą. Todėl potencialiai kiekvienas galėjo tapti mirties bausmės nusipelnusiu nusikaltėliu.

Ši sovietinės baudžiamojo teisingumo sistemos specifika gerai atspindi totalitarizmo prigimtį – tai santvarka, potencialiais priešais ir nusikaltėliais laikanti kone visus valstybės piliečius. Pasak H. Arendt, įtariamasis suimamas remiantis sufabrikuotais kaltinimais, bet ne dėl objektyvaus nusikaltimo fakto, o „kad manoma, jog jis gali įvykdyti nusikaltimą“³⁷.

Tokia sovietinės teisės logika pagrindžia idėją, kad SSRS buvo valstybė, gyvuojanti už vakarietiškosios civilizacijos ribų, – nors ir sukurta vakarietiškojo modernizmo, bet nesivadovaujanti pozityvaus proto ir vakarietiškosios teisės tradicijos diktuojama logika. Sovietinėje teisės sistemoje neegzistavo vakarietiškosiose demokratijose laikomas privalomu *nullum crimen sine lege* principas, teigiantis, kad veiksmas nusikaltimu tampa tik tada, kai yra draudžiamas įstatymo³⁸. Nusikaltimo kaip veiksmo, nebūtinai apibrėžto įstatymu, traktavimas sovietiniuose įstatymuose leido, kalbant teisės terminais, vykdyti baudžiamąjį persekiojimą pritaikant analogiją: „Jei tam tikras socialiai pavojingas veiksmas šiame kodekse nėra numatytas kaip išimtis, pagrindą taikyti atsakomybę už jį suteikia aktai, apibrėžiantys panašius nusikaltimus.“³⁹

Įsigalint analogijos principui teoriškai tapo įmanoma žmogų teisti už veiką ar neveiknumą, kuris neįrašytas į baudžiamuosius įstatymus, argumentuojant, kad jis padarė tokį pat pavojingą nusižengimą kaip ir tas, kurį nusako Baudžiamojo kodekso straipsnis⁴⁰. Taip atsirado galimybė kiekvieną RSFSR baudžiamojo kodekso straipsnį interpretuoti gana laisvai, o nesant

įstatymu apibrėžtos nusikaltimo sudėties ją sumodeliuoti pritaikant bet kurį panašų Baudžiamojo kodekso straipsnį. Tokios tradicijos, kaip matysime vėliau, Lietuvos SSR teisės sistemoje gyvavo dar ilgai po J. Stalino mirties – ko gero, siekė net ir *perestroiką*.

Baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis puikiai tiko tiek tikriems įtarimams, tiek sufabrikuotiems politiniams kaltinimams formuluoti. Atvira šio straipsnio formulotė ir dialektinis aiškinimas reiškė, kad juo remiantis galėjo būti kaip nusikaltimas traktuojamas kiekvienas veiksmas ar net mintis – tereikėjo įrodyti, kad jis nukreiptas prieš sovietinę valstybę. Čia atsiskleidė ir teisės svarba – kiekvienos veikos kriminalizavimas rėmėsi ne brutalia teisę neigiančia jėga, bet buvo rafinuotai įtvirtintas baudžiamojoje teisėje. Nieko keista, kad ši gudri sovietinės teisės specifika galėjo klaidinti užsienio stebėtojus ir juos įtikinti, kad SSRS iš tiesų gyvuoja opozicija.

Nusikaltimo atsietumas nuo įstatymo, jo dialektinė ir materialistinė samprata atrišo rankas represinėms struktūroms, o jų veiksmai, nors tarptautinės teisės laikomi nusikalstamais, sovietinės teisės požiūriu buvo teisėti ir legalūs⁴¹. Prie sovietinės teisės teorijos ir praktikos plėtros, ko gero, labiausiai prisidėjo Andrejus Višinskis, kaip kaltintojas vadovavęs garsiesiems *nullum crimen sine lege* principą pažeidžiantiems ketvirtojo dešimtmečio parodomiesiems politiniams teismams prieš sovietinei valstybei ištikimus aukštus komunistų partijos pareigūnus⁴². To laikotarpio teisės praktikoje labai reikšmingas buvo nesvarbu kokiu būdu išgautas kaltinamojo prisipažinimas, politinėse bylose kartais tapdavęs vieninteliu įrodymu⁴³.

Įstatymuose įtvirtinus galimo nusikaltimo kategoriją baudžiamoji teisė J. Stalino rankose tapo įrankiu, įkūnijančiu kone absoliučią galią. Be to, individus krimi-

nalizuojanti baudžiamoji teisė veikė kaip valstybės aparato dalis. Komunistų partijos įtaka tiek administruojant teisę, tiek leidžiant įstatymus buvo visa apimanti⁴⁴. Sovietinėje sistemoje (taip pat ir Lietuvos SSR) komunistų partija atliko „politinės globėjos, moralinės auklėtojos, socialistinės teisės sistemos sergėtojos“ funkcijas. Būdamą visagalė ir visur esanti, partija egzistavo lygiagrečiai su valstybe. Nors buvo deklaruojamas teisės sistemos atskirumas nuo partijos, jos ideologinės linijos, sprendimų ir direktyvų, iš tiesų visos teisės normos turėjo būti priderintos prie ideologijos. Komunistų partija kontroliavo visus socialistinės teisės institutus: įstatymų leidybą ir vykdymą, teismus⁴⁵. Kontrolę garantavo ir saugumo agentai. Partija veikė priimdama politikos direktyvas ir valstybės organams privalomus nurodymus, kontroliuodama visų valstybės įstaigų kadrų klausimus, atlikdama bendrąją valstybės organų kasdienės veiklos priežiūrą ir kontroliuodama partinių grupių kūrimąsi visuose valstybės organuose ir visuomeninėse organizacijose. „Socialistinėje valstybėje už kiekvienos su įstatymų leidyba susijusios veiklos stovėjo partija“⁴⁶, ji kontroliavo ir visus baudžiamosios teisės taikymo aspektus.

Tokia SSRS teisės sistema tapo gaire formuojant okupuotos Lietuvos teisės sistemą. Sovietinės ideologijos ir politinės doktrinos sukonstruota nusikaltimo samprata buvo perkelta į Lietuvos SSR ir imta įtvirtinti joje leidžiamuose sovietiniuose įstatymuose ir institucijų veikloje. Per kelis dešimtmečius sovietinė baudžiamosio teisingumo sistema iš pamatų pakeitė anksčiau gyvavusią Lietuvos Respublikos sistemą⁴⁷. Vis dėlto ši procesą kaip sovietizacijos dalį neabejotinai strigdė vykstantis partizaninis karas.

Sovietinė teismų sistema Lietuvoje faktiškai įsigaliojo 1940 m. lapkričio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos prezidentui

paskelbus įsaką „Dėl Lietuvos teismų sistemos pertvarkymo“. Drauge pradėjo galioti ir sovietiniai baudžiamosio proceso principai, užfiksuoti SSRS konstitucijoje ir 1938 m. SSRS priimtame sąjunginių ir autonominių respublikų teismų santvarkos įstatyme. Vadovaujantis šiuo įstatymu, Lietuvos SSR buvo įkurti liaudies teismai. Aukščiausiasis teismas teismų hierarchijoje tapo kasacine visų teismų institucija. Greta civilinių teismų įkurti karinių įgulų ir atskirų karinių junginių karo tribunolai⁴⁸. Prie šios naujos teismų sistemos priderinta ir prokuratūros sistema⁴⁹.

Jau 1940 m. rugpjūčio 25 d. buvo priimtas svarbiausias naują santvarką formaliai įtvirtinantis įstatymas – Lietuvos SSR konstitucija, 1936 m. gruodžio 5 d. SSRS konstitucijos analogas, pradėti leisti sovietinės formos įstatymai⁵⁰. 1940 m. gruodžio 1 d. žymėjo vieną esminių įstatymų bazės permainų – Lietuvoje pradėjo veikti RSFSR baudžiamasis kodeksas. Jis galiojo iki 1961 m. Dėl savo stalininės specifikos jis atliko svarbų vaidmenį įgyvendinant represijas.

Taigi stalininiu laikotarpiu Lietuvos SSR teisės sistema buvo visiškai integruota į SSRS teisės sistemą ir neturėjo savarankiškumo nei kadrų, nei įstatymų klausimais. Kitaminčių, taip pat Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamasis persekiojimas nebuvo sovietinio saugumo savivalės ar chaotiškos, teisiškai nesureguliuotos veiklos rezultatas. Atvirkščiai – jo prielaidų reikia ieškoti sovietinėje ideologijoje ir išoriškai demokratiškuose baudžiamuosiuose kodeksuose. Ilgainiui šie principai persmelkė ir baudžiamosios teisės praktiką – nuo nusikaltimo tyrimo, kaltinimų pareiškimo iki teismo. Materialistinė nusikaltimo samprata daugelį metų buvo sovietinės teisės teoriją ir praktiką generuojančia tikrove.

LIETUVOS SSR BAUDŽIAMOSIOS TEISĖS GENEZĖ POSTALININIŲ LAIKOTARPIU

Mirus J. Stalinui, Lietuvos SSR teisės sistemoje pastebima savarankiškėjimo ženklų. Keitėsi išorinė įstatymų forma, atsisakius RSFSR baudžiamąjo kodekso, nebeliko ir 58-ojo straipsnio. Vykstant destalinizacijai, sovietų valdžia aktyviai deklaravo valdymo metodų pokyčius ir siekį laikytis įstatymų⁵¹. Vis dėlto teisės sistemos veikimo principai ir praktika išliko, o kitaminčiai – kad ir ne taip brutaliai – buvo persekiojami ir toliau. Kaip tik baudžiamasis persekiojimas ar nusikaltimo inkriminavimas tuo metu tapo viena svarbiausių kitaminčių tramdymo priemonių, o KGB ir teismai veikė kaip bendros sistemos dalis.

Pototalitariniu laikotarpiu Lietuvos SSR pradėta keisti įstatymų bazę. 1954 m. gruodžio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba išleido įsaką „Dėl Lietuvos TSR teritorijoje galiojančio RTFSR baudžiamąjo kodekso papildymo“. Baudžiamajame kodekse atsirado 54-1 straipsnis, nustatantis, „kad lygtinis paleidimas iš įkalinimo vietų prieš laiką gali būti pritaikytas tiems, kurie sąžiningu darbu bei pavyzdiniu elgesiu įrodė, kad pasitaisė, ir atliko ne mažiau kaip du trečdalius jiems paskirtos bausmės“⁵². Būdingas 1953–1960 m. baudžiamosios teisės bruožas – panaikinta atsakomybė už veikas, kurios stalininiu laikotarpiu buvo laikomos visuomenei pavojingomis. Sušvelnintos bausmės už mažai pavojingus nusikaltimus⁵³. Šios tendencijos rodė represinio aparato silpnėjimą.

Lietuvos SSR pradėta ruošti savarankiškų įstatymų rengimui. Vis dėlto toli pabėgti nuo SSRS ir Sovietų Rusijos glėbio buvo neįmanoma – rengiant pirmojo Lietuvos SSR baudžiamąjo kodekso projektą, panaudoti SSRS galiojantys baudžiamieji įstatymai. Jie buvo tobulinami atsižvelgiant į Lietuvos

ypatumus⁵⁴. 1958 m. gruodžio 25 d. SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė „TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindus“. Lietuvos SSR valdžia jais rėmėsi rengdama savus Baudžiamąjį ir Baudžiamąjo proceso kodeksus⁵⁵. Lietuvos SSR AT naują Baudžiamąjį kodeksą priėmė 1961 m. birželio 26 d.⁵⁶ Jis įsigaliojo tų metų rugsėjo 1 d.⁵⁷ Šiame Baudžiamajame kodekse, palyginti su ankstesniu, atsirado du nauji skyriai: nusikaltimų piliečių politinėms ir darbo teisėms bei nusikaltimų teisingumui.

Šio tyrimo kontekste itin svarbu pažymėti, kad naujasis Lietuvos SSR baudžiamasis kodeksas pabrėžė, jog „nusikaltimu laikomos tik kodekse numatytos veikos“⁵⁸. Tai reiškė, kad bent teoriškai atsisakoma analogijos principo, ankstesnėje teisės sistemoje įgalinusio įgyvendinti asmens baudžiamąjį persekiojimą jam nepažeidus konkretaus Baudžiamąjo kodekso straipsnio. Naujajame Baudžiamajame kodekse nusikaltimas tampa „baudžiamąjo įstatymo numatyta pavojinga visuomenei veika, kuria kėsinama į socialistinę teisėtvarką“. Taigi bent jau įstatymuose nebeliko materialistinės nusikaltimo sampratos. Remiantis naujuoju Kodeksu, atitinkamuose jo straipsniuose numatyta bausmė galėjo būti skiriama tik teismo nuosprendžiu.

Vis dėlto kitaminčių represijoms buvo palikta plati įstatymų terpė. 1961 m. įsigaliojęs Lietuvos SSR baudžiamasis kodeksas daugiausia dėmesio skyrė valstybiniam nusikaltimams. Kodekse jie buvo išdėstyti pirmiau visų kitų, taigi buvo laikomi svarbesni už toliau hierarchine tvarka aprašytus nusikaltimus socialistinei nuosavybei, nusikaltimus asmens gyvybei, sveikatai, laisvei ir orumui ir kt. Tad pagal pavojingumą pirmoje vietoje buvo nusikaltimai valstybės interesams ir jos nuosavybei, o ne žmogaus interesams ar net gyvybei⁵⁹. Tiesa, nuo stalininio

Baudžiamojo kodekso skyrėsi ir bausmės funkcijos apibrėžimas: ja „ne tik nubaudžiama už padarytą nusikaltimą, bet ir siekiama pataisyti bei perauklėti nuteistuosius, [...] nesiekiamo daryti fizinių kančių arba žeminti žmogaus orumo.“⁶⁰ Nors Vakarai tikėjosi Sovietų Sąjungoje demokratinių permainų, baudžiamojoje praktikoje minėtos nuostatos buvo dažnai pažeidžiamos, o totalitariniai bruožai išliko.

Teoriškai baudžiamasis procesas, t. y. milicijos veikla tiriant nusikaltimą, prasidėdavo milicijos ar prokuratūros gautu pranešimu apie jį⁶¹. O štai politinių bylų atveju baudžiamojo proceso iniciatorius būdavo KGB. Sovietinis saugumas įtraukdavo disidentus į baudžiamojo teisingumo sistemą, išprovokuodavo kaltinimus ir baudžiamąjį persekiojimą, kuris nuveddavo juos į teismą. 1963 m. birželio mėn. LKP CK prezidiumo nutarime „Dėl KGB prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos darbo ir priemonių jam gerinti“ džiaugsmingai pareikšta: „1962 m. ir praėjusiais 1963 m. mėnesiais baudžiamojon atsakomybėn patrauktos kelios dešimtys itin pavojingų valstybinių nusikaltėlių, atskleista ir nutraukta nacionalistinių grupių veikla, surasta daugelis antitarybinių anoniminių dokumentų autorių ir platintojų. Pagerėjo tardymo kokybė.“⁶²

Laisvės kovotojui baudžiamąją bylą pagal konkretų Baudžiamojo kodekso straipsnį iškeldavo KGB Tardymo skyrius. Jadvygos Bieliauskienės, kuri buvo teisiamą pagal Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 68-ąjį straipsnį, parengtinio tardymo dokumente nurodyta tokia baudžiamojo persekiojimo eiga: pareiškiamas kaltinimas pagal konkretų Baudžiamojo kodekso straipsnį, kaltinamąją išvadą patvirtina Lietuvos SSR prokuroras ir siunčia bylą į Lietuvos SSR Aukščiausiąjį teismą, kur ji yra nagrinė-

jama⁶³. Vykdavo tyrimas, kratos, būdavo apklausiami liudytojai ir kaltinamieji⁶⁴.

Sovietinėje Lietuvoje po J. Stalino mirties įsigaliojusiam baudžiamajame procese teoriškai deklaruota, kad net nusikaltėlis „nėra už įstatymo ribų, o turi įstatymo nustatytas tam tikras teises“. Kad tos teisės nebūtų pažeidžiamos, turėjo prižiūrėti prokuroras. Sulaikytasis turėjo būti apklaustas per 24 valandas, jam privalėjo būti paaiškintos jo teisės, jis turėjo teisę apskusti tardytojo, kvotėjo ir prokuroro veiksmus, pateikti paaiškinimus ir pareikšti prašymus. Tačiau vykdant baudžiamąjį persekiojimą, bent jau politinėse bylose, kaltinamojo ar sulaikytojo teisės būdavo akivaizdžiai pažeidžiamos, teisė į gynybą – dažnai niekinė⁶⁵.

Teisminis nagrinėjimas baigdavosi bausmės paskyrimu ir nuosprendžio paskelbimu. Pastarasis galėjo būti per septynias dienas apskūstas, o skundą patenkinus – nagrinėjamas kasacine tvarka. Prokuroras galėjo nuosprendį užprotestuoti. Jis taip pat turėjo prižiūrėti, ar laikomasi įstatymų vykdant nuosprendį bausmės atlikimo metu. Reikia pažymėti, kad Aukščiausiojo teismo nuosprendis buvo neskundžiamas⁶⁶. Matyt, kaip tik todėl jame buvo nagrinėjamos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių politinės bylos.

Postalinininiu laikotarpiu, net ir priėmus naują Baudžiamąjį kodeksą, Lietuvos SSR išliko teisės sistema, palanki persekioti disidentus ir laisvės kovotojus. Be to, šioje sistemoje kaip viena teisėsaugos institucijų veikė ir KGB, o visa teisinė veikla, jei to reikėjo, ir toliau galėjo būti prižiūrima komunistų partijos. Jos kontroliuojamas saugumas tyrė ir perduodavo teismui rezistentų, disidentų, spekuliacija, kontrabanda, neteisėtomis valiutinėmis operacijomis kaltinamų asmenų bylas⁶⁷.

NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO DALYVIŲ BAUDŽIAMOJO PERSEKIOJIMO METODAI

Iš Lietuvos SSR baudžiamųjų įstatymų išgyvendinus materialistinę nusikaltimo sampratą ir analogijos principą, disidentų, kitaminčių ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamasis persekiojimas nesiliovė. Atvirkiščiai – nors ir sumenkę kiekybiškai, jis pasidarė dar rafinuotesnis, o sovietinės teisės sistemoje per daugelį metų susiformavusios teisėsaugos atstovų mąstymo ir elgesio klišės tapo dogmomis ir nekvestionuojama praktika. Šiuolaikinė istoriografija nurodo, kad kaip tik baudžiamasis persekiojimas postalininiu laikotarpiu buvo svarbi sovietinės valstybės kovos su kitaminčiais ypatybė. Išliko ir toliau plito iki tol egzistavusi tendencija neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius patraukti baudžiamojon atsakomybėn pagal įvairius – tiek politinius, tiek vien kriminalinius – Baudžiamąjį kodekso straipsnius. Pasak K. Burinskaitės, „kad pasipriešinimo dalyviams buvo taikomi Baudžiamąjį kodekso straipsniai, rodo, kad jų veikla buvo prilyginta kriminalinei ir laikoma valstybiniu nusikaltimu“⁶⁸.

Toliau gyvavo stalininio laikotarpio tradicija susidoroti su politiniais priešininkais iškeliant jiems baudžiamąsias bylas. Riba tarp politinio ir kriminalinio nusikaltimo Lietuvos SSR buvo labai neapibrėžta – kiekvienas kriminalinis nusikaltimas, ypač valstybės turto grobstymas ar kontrabanda, pirmiausia reiškė kenkimą ne asmeniui, o valstybei, tad kriminalinio ir politinio nusikaltimų sampratų suartėjimas sovietinėje teisėje, ko gero, buvo neatsitiktinis.

Vykdamant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių ir disidentų baudžiamąjį persekiojimą Lietuvos SSR vyravo kelios tendencijos: a) įtariamajam būdavo inkriminuojamas politinis nusikaltimas pagal jo veiklą atitin-

kantį Baudžiamąjį kodekso straipsnį (tokios bylos pažeidė tarptautinę teisę, bet sovietinės teisės sistemoje buvo legalios); b) politinis nusikaltimas būdavo primetamas pernelyg laisvai interpretuojant Baudžiamąjį kodekso straipsnius (šios bylos net sovietinėje sistemoje stokojo objektyvumo); c) politinės bylos buvo maskuojamos kriminaliniais nusikaltimais, į jas buvo įtraukiama nepolitinio nusikaltimo elementų (bylos buvo neobjektyvios, kriminaliniai kaltinimai formuluojami remiantis materialistine nusikaltimo samprata ar falsifikuojami).

Pirmuoju iš minėtų atvejų nagrinėjant laisvės kovotojams iškeltas baudžiamąsias bylas buvo laikomasi sovietinių, tegul ir absurdiškų, įstatymų. Tokiose bylose analogijos principas ir materialistinė nusikaltimo samprata nebuvo taikomi. Pvz., visame pasaulyje ir ypač Jungtinėse Valstijose išgarsėjo istorija, kai Simas Kudirka buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn už nusikaltimą, numatytą Lietuvos SSR baudžiamąjį kodekso 62-ojo straipsnio pirmojoje dalyje, tai yra už tai, kad, „būdamas nepatenkintas Tarybų valdžia ir siekdamas jai pakenkti, išdavė Tėvynę, atsisakydamas sugrįžti į TSRS“. Kaip žinome iš istoriografijos ir šaltinių, S. Kudirka, plaukiojančiosios bazės „Tarybų Lietuva“ radijo operatorius, 1970 m. lapkričio 23 d. per oficialų šio laivo susitikimą su JAV pakrančių apsaugos laivu „Vigilant“ „slaptai susitarė su šio laivo įgulos atstovu dėl politinio prieglobsčio suteikimo“, „gavęs pastarojo sutikimą peršoko į JAV laivą ir pasislėpė jo vidinėse patalpose“. Sovietų laivo vadovybei pareikalavus sugrįžti, S. Kudirka „kategoriškai atsisakė ir pareiškė, kad pasiliks JAV“. Kai JAV laivo vadovybė sutiko išduoti S. Kudirką atgal, šis tam pasipriešino ir buvo prievarta grąžintas į „Tarybų Lietuvą“⁶⁹.

Iš pirmo žvilgsnio lyg ir nebuvo pagrindo griežtai bausti S. Kudirkos, bet sovietinė tei-

sėsauga ir KGB neklydo laikydamos jį tikru režimo priešininku, o sovietinės teisės požiūriu tai buvo laikoma sunkiu nusikaltimu. Teisme S. Kudirka atvirai atmetė sovietinę sistemą, pareikšdamas, kad „Tėvynės jis neišdavęs, nes Tarybų Lietuva neturi suverenumo“⁷⁰, o savo Tėvyne jis laiką tik Lietuvą. Nors ši ir į ją panašios bylos stokojo objektyvumo, vis dėlto buvo nagrinėjamos daugiau ar mažiau laikantis Baudžiamojo kodekso ir pernelyg laisvai jo neinterpretuojant. Matyt, tokias bylas lėmė išskirtiniais atvejais pasitaikydavusi gana objektyvi nusikaltimo sudėtis – tiesioginis Sovietų Sąjungos valdžios atmetimas. S. Kudirkos „nusikaltimas“ – bent jau sovietinėje teisėje – buvo išties objektyvus faktas, o ne prokurorų, tardytojų ar KGB darbuotojų vaizduotės vaisius, nors sovietiniai pareigūnai nesibodėjo pagražinti „nusikaltimo“ detales ir aplinkybes.

Tačiau buvo keliama ir kitokių baudžiamųjų bylų. Jų kaltinamieji, objektyviai veikę nepažeisdami Lietuvos SSR teisės sistemos, nesant įrodymų ar itin laisvai interpretuojant bylos medžiagą, buvo dirbtinai paverčiami „tėvynės išdavikais“. Sovietinės teisės praktika nesilaikyti net savų įstatymų ilgainiui tapo pagrindiniu disidentinio pasipriešinimo varikliu.

Viena iš tokios teisės praktikos aukų – kunigas Sigitas Tamkevičius. Jis buvo kaltinamas remiantis Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 68-uoju straipsniu, kuris dažnai buvo taikomas kovojant su politinio atspalvio neturėjusiu ir tik pagarbos žmogaus teisėms reikalavusiu bei įsitikinimų laisvės siekusių religiniu pagrindžiu. S. Tamkevičiui 1983 m. gegužės 6 d. buvo iškelta byla. Jis buvo kaltinamas tuo, kad, „būdamas priešišškai nusistatęs tarybų valdžios atžvilgiu ir siekdamas ją susilpninti, 1978–1983 metų laikotarpyje gamino ir platino taip vadinamojo tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto šmeižtiško turinio dokumentus, žeminančius tarybinę

valstybinę ir visuomeninę santvarką“ bei „įvairiose Lietuvos TSR vietovėse sakė tikintiesiems pamokslus, kuriuose taip pat šmeižė ir žemino tarybinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“⁷¹. Šiandien jau nebėra paslaptis, kad kraupiai skambantys kaltinimai siekiu pakirsti sovietų valdžią buvo pateikti ne diversantui, šnipui ar teroristui, bet taikaus, įsitikinimų laisvės suvaržymo faktus fiksavusio ir politinių tikslų nekėlusio savilaidos leidinio redaktoriui.

Panašaus likimo sulaukė ir Povilas Buzas, kuris, remiantis tuo pačiu 68-uoju Baudžiamojo kodekso straipsniu, 1980 m. buvo apkaltintas drauge su Vytautu Andziuliu pogrindinėje spaustuvėje „ab“ leidęs pogrindžio literatūrą. Buvo pareikšta, kad P. Buzas, „siekdamas susilpninti tarybų valdžią, [...] būdamas priešišškai nusistatęs prieš tarybinę santvarką, nuo 1978 metų pabaigos iki suėmimo gamino ir platino antitarybinio turinio nelegalius leidinius, kuriuose skleidžiami šmeižikiški prasimanymai, žeminantys tarybinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“. „Šmeižikiškais prasimanymais“ buvo laikomas P. Buzo dauginto 35-ojo „LKB kronikos“ numerio teiginys, kad „tikintieji tarybų valdžios organų yra visokeriopai persekiojami“, taip pat 39-ojo numerio žodžiai, kad „Lietuvoje tarybų valdžios nurodymu vykdomas religinis persekiojimas, mokyklose „terorizuojami“ tikintieji mokiniai, Konstitucijoje garantuojama sąžinės laisvė yra tik iškaba.“⁷² Kaip įkaltis byloje buvo pasitelktas „LKB kronikos“ 41-asis numeris, kuriame esą „šmeižiama tarybinė demokratija, TSRS vidaus ir užsienio politika, sakoma, kad TSRS okupavo Afganistaną, tvirtinama, kad Tarybų Lietuvoje persekiojami tikintieji, pažeidžiamos piliečių teisės“. Visa tai reiškė „nusikaltimą, numatytą Lietuvos TSR BK 68 straipsnio I dalyje“⁷³.

1966 m. Lietuvos SSR Aukščiausiajam teismui pagal 68-ojo straipsnio pirmąją dalį

teisiant Joną Volungevičių pasitelkta kitokia praktika – Baudžiamasis kodeksas buvo interpretuojamas labai laisvai, manipuliuojant įrodymais. J. Volungevičius buvo apkaltintas tuo, kad, „būdamas priešiška nusteikęs prieš tarybinę santvarką, [...] dalyvavo antitarybinio turinio laiško, adresuoto Rygos konservatorijos studentams, parašyme ir jo išsiuntime“, gamino ir platino antitarybinius lapelius ir piešinius, kuriuose „šmeižiama tarybinė visuomeninė ir valstybinė santvarka“⁷⁴. Ši byla rodo sovietinės teisės absurdiškumą – antisovietinės veiklos įrodymu galėjo tapti privataus laiško mintys. Kartu ji patvirtina faktą, kad ir mirus J. Stalinui Sovietų Sąjungoje buvo nepaisoma susirašinėjimo slaptumo, o baudžiamųjų bylų įkalčiais, pažeidžiant Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 19-ąją straipsnį (jis teigia, kad „kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti; ši teisė apima laisvę nekludomam turėti savo nuomonę ir ieškoti informacijos bei idėjų, jas gauti ir skleisti visokiomis priemonėmis ir nepaisant valstybės sienų“⁷⁵), tapdavo privačios mintys ir nuomonės.

Dar vienas kitaminčių baudžiamojo persekiojimo būdas buvo pastangos į politinę bylą įtraukti kriminalinių kaltinimų, tuo pridengiant tikrąjį baudžiamojo persekiojimo motyvą. Taip 1973 m. buvo sufabrikuota kriminalinė byla Antanui Terleckui⁷⁶, 1979 m. už spekuliaciją akiniais nuteistas Romualdas Ragaišis⁷⁷. Formuoti nepolitinius kaltinimus buvo ypač patogu siekiant nubausti pagrindžio spaudos leidėjus, vaikų katechizacijoje dalyvavusius kunigus ir pasauliečius, legalumo ribas peržengusius kraštotyrininkus. Politinis kalinys Izidorius Rudaitis, be antisovietinės veiklos, buvo kaltinamas ir tuo, kad nelegaliai spekuliuo JAV doleriais, jais atsiskaitė už rašomosios mašinėlės „Era“ procesorių ir tuo nusikalto pagal Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 87 straipsnio pirmąją dalį⁷⁸.

„LKB kronikoje“ rašoma, kad politinė byla prisidengiant kriminaliniais kaltinimais buvo sukurpta šio leidinio bendradarbei Jadvygai Gemai Stanelytei⁷⁹. Teisiama 1980 m. gruodžio 16 d. Kelmėje, ji buvo kaltinama pagal Baudžiamojo kodekso 240-ąją straipsnį (veltėdžiavimas) ir 199-ojo straipsnio trečiąją dalį (viešosios tvarkos pažeidimas, t. y. religinės eisenos iš Tytuvėnų į Šiluvą organizavimas). Nors apkaltinti šią moterį veltėdžiavimu pritrūko įrodymų, o Panevėžio autobusų parko vairuotojas paliudijo, kad organizuota eisena eismui trukdė mažiau nei automobilius tikrinusi automobilių inspekcija (beje, „LKB kronikoje“ rašoma, kad teismas buvo nepatenkintas šiuo pareiškimu ir net pagrasino liudytojui⁸⁰), J. G. Stanelytė buvo nuteista trejus metus kalėti bendrojo režimo lageryje⁸¹. Kai kurie pagrindžio organizacijos „Laisvę Lietuvai“ nariai šalia antisovietinės veiklos taip pat buvo nuteisti pagal kriminalinius straipsnius⁸².

1978 m. liepos 10–14 d. Lietuvos SSR Aukščiausiasis teismas teisė Viktorą Petkų. Jis buvo kaltinamas antisovietinės organizacijos, kuri iš tiesų buvo žmogaus teises Lietuvos SSR turėjusi stebėti Lietuvos Helsinkio grupė, sukūrimu, nepilnamečių girdymu svaigalais, homoseksualizmu, neigiamą įtaką 1976 m. iš Vilniaus A. Vienuolio vidurinės mokyklos pašalintiems jaunuoliams (Juliui Sasnauskui, Vytautui Bogušiu, Andriui Tučkui ir kt.)⁸³.

Savilaidos literatūroje randame ir daugiau panašių pavyzdžių. Jie rodo, kad sovietinė teisėsauga kitaminčių persekiojimą dažnai pridengdavo kova su opiomis nusikalstamomis to meto problemomis – valstybės turto grobstymu ir spekuliacija. Tokie „nusikalčiai“ sulaukdavo kur kas daugiau sovietinių struktūrų dėmesio. „LKB kronikoje“ pasakojama, kaip sovietinės struktūros elgėsi su bažnyčios šventoriuje devocionalijas pardavinėjusiu „seneliu

Alfonso Seiboku, II grupės invalidu, gaudančiu vos 28 rb pensijos“. Žmogus buvo suimtas, iškrėstas milicijos būstinėje, iš jo atimti 78 rb. Paskui vyriškį „pradėjo mušti per galvą ir, parvertę ant žemės, ėmė spardyti kojomis šaukdami: „Še tau už religinių prietarų skleidimą!“ Vėliau žmogus buvo pristatytas į Molėtų saugumo komitetą, čia vėl krečiamas ir tardomas. Tokia sovietinio teisingumo vykdytojų praktika šiam „nusi-kaltėliui“ baigėsi infarktu. Išėjęs iš ligoninės jis „kreipėsi į advokatą, bet šis atsisakė rašyti pareiškimą teismui, patardamas nesibylinėti, nes devocionalijų ir pinigų vis tiek neatgausi-
 „Teismas tavęs tikrai neišteisis, dar apkaltins spekuliacija ir nubaus“⁸⁴, – pareiškė advokatas. Nors SSRS tikrai daug gyventojų grobstė valstybės nuosavybę, o spekuliacija, ypač vėlyvaisiais metais, buvo tapusi masine problema, kaltinimai turto grobstymu ir spekuliacija dažnai buvo pateikiami kryptin-gai ir ypač tiko siekiant maskuoti politines bylas bei persekioti kitaminčius. Kaip tik tuo ir pasireiškė materialistinės nusikaltimo sampratos principai – nunykę teorijoje, bet gyvi praktikoje.

Kartais laisvės kovotojų bylos buvo kriminalizuojamos į jas įtraukiant tikrą kriminalinį nusikaltėlį. Vadinamojoje kraštotyryninkų byloje 1974 m. drauge su laisvės kovotojais buvo nuteistas ir kriminaliniu nusikaltimu kaltinamas Aloyzas Mackevičius. Jis su šia byla buvo visiškai nesusijęs, o įtrauktas į ją tik dėl to, kad pažinojo kitą šios bylos kaltinamąjį Antaną Sakalauską ir neva pasidavė jo įtakai⁸⁵.

Kaip matyti, politinių kaltinimų formuluotėse dažnai įmanoma rasti ir nepolitinių nusikaltimų požymių. Tuo buvo siekiama ne tik politinius kalinius sutapatinti su kriminaliniais, bet ir išvengti budraus disidentų ir užsienio stebėtojų, kontroliuojančių, ar SSRS nepažeidinėja žmogaus teisių, žvilgsnio, kuris pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą

tapo itin skvarbus. Sąmoningą kriminalinių nusikaltimų požymių ir nusikaltėlių įtraukimą į politines bylas galima laikyti ir siekiu sukompromituoti neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius. Kartais (pvz., J. G. Stanelytės atveju) akivaizdūs politiniai veiksmai baudžiamosiose bylose būdavo priskiriami prie kriminalinių.

AR ANALOGIJOS PRINCIPAS IR MATERIALISTINĖ NUSIKALTIMO SAMPRATA NUNYKO?

Analizuojant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamąjį persekiojimo metodus, galima kelti hipotezę, kad postalininis laikotarpis laikytinas totalitarinės Sovietų Sąjungos teisinės tradicijos tęsiniumi. Tokią tradiciją atspindi teoriškai iš baudžiamųjų įstatymų beveik išgyvendinta, bet praktikoje nenunykusi materialistinė nusikaltimo samprata ir analogijos principo padiktuotas teisinis mąstymas. Pototalitarinio laikotarpio Lietuvos SSR teisės praktikoje nusikaltimu dažnai tebebuvo laikomas ne tik konkretaus įstatymo pažeidimas, bet ir kiekvienas veiksmas, neveiksnumas ar net mintis, valdžios supratimu, daranti žalą sovietinei tikrovei. Tokią tendenciją yra pastebėjusi ir K. Burinskaitė. Pasak jos, vėlyvuojū sovietmečiu tebegyvavo „komunistinės ideologijos nulemtas lankstus valstybinių ir kitų nusikaltimų traktavimas“, kuris „praplėtė Baudžiamąjį kodeksą straipsnių taikymą“⁸⁶.

Totalitarizme susiformavusio teisinės savimonės pamato – materialistinės nusikaltimo sampratos ir analogijos principo – praktinį taikymą po J. Stalino mirties atspindi selektyvi sovietinių struktūrų elgsena keliant baudžiamąsias bylas ir reliatyvus to paties įstatymo taikymas. Kitais atvejais, atvirkščiai, už panašias veikas buvo skiriamos labai nevienodos baismės. Vadinasi, jei ne įstatymų

lygmeniu, tai teisinėje praktikoje Lietuvos SSR tuo metu tebeegzistavo A. Solženicyno aprašytasis teisinis reliatyvizmas.

Pasitaikydavo atvejų, kai aiškiai politiškai angažuoti veiksmai būdavo interpretuojami kaip kur kas mažiau pavojingi už beveik apolitiškos pogrindžio spaudos leidybą ar valdžios kritiką privačiuose laiškuose. Tokiais atvejais, be abejo, ir bausmių būta kur kas švelnesnių. Pvz., jaunuolis Rimantas Grigas 1977 m. gruodžio 12 d. išgirdo Vilniaus miesto Lenino rajono liaudies teismo nuosprendį, nes, „būdamas girtas, Vilniaus centrinio pašto administracinio korpuso koridoriuje draugų akivaizdoje nuo stendo nuėmė V. I. Lenino bareljefą, išnešė iš rūmų, nešėsi“ gatvėmis ir „nuo tilto turėklo numetė ant Neries upės ledo“. Buvo įrodyta, kad „teisiamasis padarė visuomenei pavojingą veiką ir nusikalstamieji veiksmai turi būti kvalifikuojami pagal Lietuvos TSR BK 225 str. 1 d., nes Tarybų valstybės įkūrėjo V. I. Lenino bareljefo nukabinimas įstaigoje nuo sienos, išnešimas į gatvę, padėjimas ant turėklų, numetimas ant upės ledo yra tyčinis viešosios tvarkos pažeidimas, visuomenės negerbimas, pasižymintis cinizmu“⁸⁷. Taigi ši byla buvo depolitizuota, o nusikaltusysis – baudžiamas už paprasčiausią chuliganizmą⁸⁸.

Šiandienos akimis žvelgiant, toks labiausiai garbinamos sovietinės ikonos – Vladimiro Lenino atvaizdo – išniekinimas ne vienam stebėtojų galėjo asocijuotis su siekiu pakirsti pačią komunistinės valstybės esmę ir nuversti santvarką. Be to, Lietuvos SSR, pasak K. Burinskaitės, „už viešą organizuotą pasipriešinimą buvo baudžiama griežčiau nei už slaptą neorganizuotą“⁸⁹. Ir nors organizacinio aspekto R. Grigo byla stokojo, viešumas (nukabino bareljefą „draugų akivaizdoje“ ir nešė jį Vilniaus gatvėmis) yra neabejotinas.

Nepaisant šių aplinkybių, R. Grigui byloje nepareikšta politinių kaltinimų. Teismas

jam buvo neįprastai gailėstingas – kur kas atlaidesnis nei jokio politinio atspalvio neturėjusią ir nesiekusią tyčiotis iš valdžios ar sovietinių idealų religinę eiseną organizavusiai G. J. Stanelytei. Pasak šaltinių, neįrodytas R. Grigo „veikos padarymas su ypatingu įžūlumu ar nepaprastu cinizmu“. Už šį nusikaltimą jaunuoliui skirta tik dešimties mėnesių laisvės atėmimo bausmė⁹⁰.

Analizuojant šią ir panašias situacijas, aiškėja, kad, kaip pažymi K. Burinskaitė, „antisovietinė veikla Sovietų Sąjungoje buvo labai plačiai apibrėžiama, o tai turėjo įtakos bausmių griežtumui“. Simptomiška, kad „vienais atvejais ši veikla buvo suvokiama kaip politinis pasipriešinimas, o kitais, siekiant nuvertinti, – kaip kriminalinis nusikaltimas“. Vienaip buvo baudžiami pavieniai antisovietinių lapelių platintojai ir kitaip – kur kas griežčiau – organizacijų veikėjai, savilaidos organizatoriai ir bendradarbiai. Bausmės griežtumas priklausė ir nuo politinės padėties („ta pati veikla kriziniais ir ramesniais metais galėjo būti nevienodai vertinama, atitinkamai galėjo skirtis ir bausmė“) bei „nuo to, kiek veikla pavojinga režimui, t. y. kokius tikslus ji kelia, ar yra vieša ir organizuota“⁹¹.

Ne veltui Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto nariai ne kartą stebėjosi Lietuvos SSR baudžiamąjį persekiojimą neadekvatumu ir įstatymų taikymo reliatyvizmu, teorijos ir praktikos nesutapimu: „Sunku ir patikėti, kad Tarybų Sąjungoje, kur deklaruojama pilna tikėjimo laisvė, giesmių giedojimas laikomas nusikaltimu. Šiuo atveju kur kas laimingesni chuliganai ir girtuokliai – jie gali net vidurnaktį su baisiausiu triukšmu girta daina arba necenzūriškais keiksmiais žadinti miegančius žmones. Vykdomasis komitetas jų nebaudžia.“⁹²

Plito ir kitos disidentų, laisvės kovotojų represavimo formos. Šių asmenų veikla buvo traktuojama ir kaip administracinis teisės

pažeidimas⁹³, jiems buvo taikomos psichiatrinės prievartos priemonės.

SOVIETINĖ TEISĖ KAIP PAGRINDINIS DISIDENTINIO JUDĖJIMO ARGUMENTAS

Tokios Lietuvos SSR baudžiamojo persekiojimo sistemos kontroversijos, deklaruojamos pagarbos įstatymui ir realios teisinės praktikos neatitikimas ne tik lėmė kitaminčių, laisvės kovotojų persekiojimą, bet ir tapo svarbiu antisovietinį pasipriešinimą skatinančiu veiksniu. Disidentinio judėjimo, kurio pagrindinis tikslas buvo priešintis sovietinės sistemos blogybėms nenusižengiant sovietinei teisei ir nepažeidžiant galiojančių įstatymų, dalyviai nuolat fiksavo pačių sovietinių struktūrų teisinius nusižengimus. Antai už vaikų katechizavimą teistas kunigas disidentas Juozas Zdebskis mėgindamas įrodyti, kad nepadarė nusikaltimo, teisme kalbėjo:

„TSRS Konstitucija pripažįsta sąžinės laisvę ir tėvų teisę savo vaikų atžvilgiu. Žmogaus teisių deklaracija – pasirašyta. [...] TSKP CK Generalinis sekretorius L. Brežnevas atskaitiniame pranešime XXIV suvažiavimui pabrėžė: „Negali būti leidžiami ir asmenybės teisių laužymai, piliečių orumo įžeidimai. Mums, komunistams, humaniškiausių idealų šalininkams, tai yra principinis dalykas.“ [...] RRT įgaliotinis Rugienis oficialiame interviu su užsienio lietuvių laikraščio redaktoriumi Jokubka pabrėžė, kad Lietuvoje – visiška religijos ir sąžinės laisvė. Niekas neturįs teisės net teirautis apie religinius įsitikinimus.“⁹⁴

Šioje kalboje J. Zdebskis stengėsi išryškinti paradoksalią padėtį, kai valstybėje, oficialiai deklaruojančioje pagarbą įstatymams, žmogaus teisėms ir religijos laisvę, jis yra teisiamas kaip šių teisių gynėjas ir religijos laisvės puoselėtojas. Kartais, kaip ir šiuo atveju, tokių paradoksų priežastį lėmė

ne vien paprasčiausia nepagarba įstatymams. Deklaruojančios religijos laisvę, ratifikavusios su tuo susijusius tarptautinės teisės dokumentus SSRS, o drauge ir Lietuvos SSR baudžiamajame kodekse buvo tam prieštaraujančių įstatymų. Pavyzdžiui, 143-iasis straipsnis, deklaravęs Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės, kaip kažkada 58-asis, buvo suformuluotas itin reliatyviai, paliekant erdvės kriminalizuoti daugelį religijos išpažinimo aspektų ir religinių ritualų⁹⁵.

Disidentinis sąjūdis Lietuvoje ypač suaktyvėjo 1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje pasirašius Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos baigiamąjį aktą, kurio trečiojoje dalyje aptariamas valstybių bendradarbiavimas humanitarinėje srityje ir žmogaus teisių priežiūra. SSRS pasirašius šį dokumentą, atsirado daugiau opozicinės veiklos galimybių šio ir kitų tarptautinės teisės nutarimų nesilaikančios valstybės disidentams. Visoje SSRS pradėjo kurtis viešos draugijos, pasivadinusios Helsinkio grupėmis ir išsikėlusios tikslą tirti 1975 m. Helsinkio baigiamojo akto nutarimų pažeidimus, informuoti apie tai pasaulio visuomenę ir šį dokumentą pasirašiusių šalių vyriausybes. 1976 m. įkurta Lietuvos Helsinkio grupė (toliau – LHG) taip pat ėmėsi aktyviai fiksuoti žmogaus teisių pažeidimus, suaktualino sovietinei ir tarptautinei teisei nusižengiančių valdžios struktūrų veiksmus ir gynė rezistentus.

LHG ir Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas siekė demaskuoti teisinį sovietinės sistemos absurda ir tapo pagrindiniu ginklu laisvinant sistemą. Antai gindama savo narį V. Petkų, be kitų dalykų, apkaltintą ir atstovavimu antisovietinei organizacijai, absurdiškus jam metamus kaltinimus savo pareiškime Lietuvos SSR AT prezidiumui LHG triuškinio teisiniais argumentais: „Helsinkio nutarimų vykdymo kontrolės Grupė nėra nei antitarybinė, nei tuo pačiu antivalstybinė

organizacija. Ir net TSRS vadovai savo viešuose pareiškimuose netvirtina, kad tokios grupės yra nusikalstamos. Teisme grupės paskelbtų dokumentų faktai nebuvo paneigti. Tarybinė spauda taip pat neišdrįso vadinti jų šmeižtu.“ Teisinė logika kaip disidentinio judėjimo esmė atspindėjo ir teigiant, kad „Estijos, Latvijos ir Lietuvos Tautinio judėjimo komitetas irgi net formaliai nėra antitarybinė organizacija“, nes, pasak LHG, jo tikslas – „legaliomis priemonėmis siekti trijų Pabaltijo respublikų nepriklausomybės nuo TSRS“, vadovaujantis Lietuvos SSR konstitucijos 69-uju straipsniu, „garantuojančiu Lietuvai teisę išstoti iš Tarybų Sąjungos“⁹⁶.

LHG pareiškime vadovaujamosi teisine logika ir mėginant įrodyti teisiamų disidentų nekaltumą. Pvz., buvo argumentuojama, kad V. Petkų nepilnamečių girdymu kaltinuso jaunuolio parodymai nėra patikimi, moralė – abejotina, jo motina „teisme liudijo, kad sūnus prasigėrė kaip tik po V. Petkaus arešto“, o liudytojas Regimantas Paulionis viešai papasakojo, kaip „anas jaunuolis“ „raginęs jį duoti prieš V. Petkų šmeižikiškus parodymus“. Anot LHG, kad baudžiamasis persekiojimas vyko pažeidžiant įstatymus, V. Petkaus atveju rodo ir tai, kad „nuosprendis pagrįstas [...] Paulionio parodymais parengtinio tardymo metu“, nors šis asmuo teisme liudijo, kad į tardymą buvo iškvieštas tiesiai iš draugo vestuvių, tad net neskaitęs pasirašė „jam pakištą protokolą“. Taigi retoriškai klausima: „Ar neturėjo tad šis liudininkas rimto pagrindo atsisakyti tokių parodymų?“ Be to, buvo piktinamasi, kad liudytojai, kurie teigė, kad V. Petkus su jaunimu negirtuokliuodavo, į teismą iškviešti nebuvo. Kaltinimai homoseksualizmu, pasak LHG aktyvistų, tebuvo pagrįsti vieno žmogaus parodymais, „teisminės ekspertizės, kuri yra panašiuose kaltinimuose pagrindinis įrodymas, šioje byloje nebuvo“⁹⁷.

Pasak pareiškimo autorių, šiuo atveju, kai nukentėjusysis tapo pats sau liudytoju, galima kalbėti apie „grubų LTSR BPK 79 str. pažeidimą“, nes įstatymas teigia, „kad liudytojas toje pačioje byloje negali atlikti kaltintojo, gynėjo ar nukentėjusiojo funkcijų“. Pasak jų, buvo pažeistas ir Baudžiamojo proceso kodekso 82-asis straipsnis, kuris teigia, kad „nukentėjusiojo parodymai turi būti kritiškai įvertinami“. Visos šios aplinkybės, pasak LHG, rodo, kad „Viktoro Petkaus teismas tėra grubus politinis susidorojimas su kitaip galvojančiu“⁹⁸.

Taigi sovietinės sistemos teisės teorijoje akcentuoto kaltinamojo teisių svarbos principo praktinis nesilaikymas ir tik propagandoje, o ne praktikoje gyvavusi aukšta sovietinės baudžiamosios sistemos darbo kokybė ir baudžiamojo proceso skaidrumas tapo puikiu su šia sistema kovojusių neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių argumentu. Tokius faktus disidentai pasitelkė tiek gindamiesi teisme, kur argumentuodavo, kad įstatymui nenusižengė, tiek apnuogindami Lietuvos SSR teisės sistemos blogybes Lietuvoje ir Vakaruose.

1973 m. balandžio 17 d. disidentas Petras Cidzikas savo antisovietinę veiklą argumentavo taip: „Teisės fakulteto dėstytojai yra skaitę paskaitas dėl piliečių teisių, laisvių ir pareigų. Jie yra minėję, kad kiekvienas žmogus gali reikšti savo mintis kaip nori, gali kalbėti ir rašyti ką nori, nežiūrint į politinius įsitikinimus. [...] Aš todėl ir dariau, kaip man atėjo į galvą, nieko negalvodamas, kad taip negalima.“⁹⁹ Tačiau Lietuvos SSR teisinė realybė tokiems teiginiams buvo kurčia, o pats jų autorius netrukus atsidūrė psichiatrijos ligoninėje.

Tačiau ilgainiui šurprios tikrovės nebebuvo įmanoma paslėpti po ideologijos skraiste. Galiausiai baudžiamąją teisę Lietuvos SSR panaudojant kitaminčiams represuoti ne tik nebuvo pasiekta tikslo, – tai tapo veiksmu,

apnuoginusių sovietinės teisės sistemos ydas ir lėmusiu aktyvią disidentinio sąjūdžio plėtrą.

IŠVADOS

Lietuvos SSR teisės sistema buvo valdančiosios sistemos dalis, veikė ne autonomiškai, bet buvo integruota į kitas sovietines struktūras, kontroliuojama komunistų partijos ir saugumo. Senoji Lietuvos teisės sistema buvo sugriauta, o naujoji sovietinė formuojama pagal SSRS teisės sistemos modelį.

SSRS teisės sistema pasižymėjo reliatyvizmu formuluojant ir taikant baudžiamuosius įstatymus. Toks reliatyvizmas padėjo tobulai įgyvendinti valdančiosios partijos ir totalitarinio vado J. Stalino galią: savo kulminaciniu gyvavimo momentu – vykstant garsiesiems Maskvos procesams – tiek sovietinės baudžiamosios teisės teorija, tiek praktika potencialiai artėjo prie visų SSRS gyventojų kriminalizavimo. Geriausias to pavyzdys buvo RSFSR baudžiamosios kodekso 58-asis straipsnis, kuris, pasak A. Solženicyno, savo plačiomis, abstrakčiomis ir reliatyviomis formulotėmis apėmęs kiekvieną veiksmą ar neveiksmą.

Nuorodos

¹ G. Sakalauskas, „Įkalinimas Lietuvoje: praktika ir prasmė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (20), Vilnius, 2007, p. 122.

² Ibid.

³ Z. Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2008, p. 224–225.

⁴ K. Burinskaitė, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 metų“, *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31), p. 113.

⁵ J. H. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, Vilnius, 1999, p. 19.

Sovietinei teisei būdingą reliatyvizmą išreiškė ir joje egzistavę materialistinė nusikaltimo samprata bei analogijos principas.

Materialistinė nusikaltimo samprata reiškė kiekvieno veiksmo, darančio žalą sovietinei valstybei, kriminalizavimą, o analogijos principas – galimybę asmenį nuteisti pagal Baudžiamajame kodekse nenumatytą, bet panašų Kodekso straipsnį.

Postalininiu laikotarpiu Lietuvos SSR baudžiamosios teisingumo sistema savarankiškėjo, teisės teorijoje ir įstatymuose atsakyta totalitariniam laikotarpiui būdingų bruožų (materialistinės nusikaltimo sampratos ir analogijos principo) ir apskritai teisinio reliatyvizmo. Tačiau praktikoje senieji metodai vis dar buvo taikomi.

Totalitarizmui būdingi baudžiamosios teisės principai po J. Stalino mirties Lietuvos SSR ir SSRS teisinėje praktikoje buvo taikomi laisvės kovotojų teisiniam persekiojimui. Dažniausiai jie reiškėsi kaltinimų fabrikavimu, politinių bylų transformavimu į kriminalines, reliatyvistiniu Baudžiamosios kodekso straipsnių taikymu, neadekvačiu įrodymų traktavimu, selektyvumu patraukiant baudžiamajon atsakomybėn už panašias veikas. Baudžiamajame procese aktyviai dalyvavo KGB.

⁶ Z. Norkus, „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema“, (I), *Sociologija: Mintis ir Veiksmas*, 1 (19), Vilnius, 2007, p. 16.

⁷ A. Dobryninas, *Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses: NATO Fellowship Programme Final Report*, Vilnius, 1996 [prieiga internete: <<http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/intro.htm>>, žiūrėta 2012-01-18].

⁸ A. Anušauskas, „Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje“, *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius, 2008; Tas pats, *Teroras. 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

⁹ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje*

1944–1953 metais: NKVD-MVD-MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu, Vilnius, 1998.

¹⁰ V. Žiemelis, „Lietuvos prokuratūros pertvarkymo į sovietinę prokuratūrą raida 1940–1941 metais“, *Jurisprudencija*, 12 (102), Vilnius, 2007.

¹¹ A. Maksimaitis, S. Vansevicius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997.

¹² A. Pocius, „Nusikaltėlio asmenybės samprata Rusijos autorių kriminologinių koncepcijų kontekste“, *Jurisprudencija*, 5 (95), Vilnius, 2007.

¹³ G. Šapoka, „Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėvių darbuose“, *Jurisprudencija*, 18 (2), Vilnius, 2011.

¹⁴ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

¹⁵ Ibid., p. 114.

¹⁶ Ibid., p. 118.

¹⁷ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001.

¹⁸ H. J. Berman, „Principles of Soviet Criminal Law“, *The Yale Law Journal*, Vol. 56, No 5, May, 1947.

¹⁹ P. H. Solomon Jr., *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, 1996.

²⁰ F. J. Feldbrugge, „Soviet Criminal Law. The Last Six Years“, *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 54, No 3, September 1963 [prieiga internete: <www.jstor.org>, žiūrėta 2012-03-12].

²¹ I. Lappena, *Soviet Penal Policy*, Denmark, 2000.

²² Н. Верт, *Террор и беспорядок. Сталинизм как система*, Москва, 2010.

²³ A. K. R. Kiralfy, „Recent Legal Changes in the USSR“, *Soviet Studies*, Vol. 9, No 1, July 1957 [prieiga internete: <www.jstor.org>, žiūrėta 2012-03-12].

²⁴ W. A. Clark, „Crime and Punishment in Soviet Officialdom, 1965–1990“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 45, No 2, 1993.

²⁵ В. А. Козлов, *Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953–начало 1980-х гг.)*, Москва, 2010.

²⁶ A. Solženicynas, *Gulago archipelagas*, t. 1, Vilnius, 2009.

²⁷ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, Kaunas, 1940, p. 3, 5.

²⁸ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, Vilnius, 1983, p. 161.

²⁹ *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius, 2012.

³⁰ A. Višinskio kalba L. Kamenevo ir G. Zinovjevo teismo procese [prieiga internete: <<http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2>>, žiūrėta 2013-04-20].

³¹ A. Terleckas, *Rezistentų dienoraštis. 1966 metai*, Vilnius, 2008.

³² *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, p. 3, 5.

³³ I. Lappena, op. cit., p. 28.

³⁴ Ibid., p. 31–32.

³⁵ Ibid., p. 75.

³⁶ A. Solženicynas, op. cit., p. 75.

³⁷ H. Arendt, op. cit., p. 412.

³⁸ I. Lappena, op. cit., p. 33.

³⁹ Ibid., p. 34.

⁴⁰ A. K. R. Kiralfy, op. cit., p. 14.

⁴¹ I. Lappena, op. cit., p. 34.

⁴² A. Višinskio kalba L. Kamenevo ir G. Zinovjevo teismo procese [prieiga internete: <<http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2>>, žiūrėta 2012-03-20].

⁴³ F. J. Feldbrugge, op. cit., p. 262.

⁴⁴ M. A. Glendon, M. W. Gordon, Ch. Osakwe, *Vakarų teisės tradicijos*, Vilnius, 1993, p. 282–283.

⁴⁵ Ibid., p. 283, 284.

⁴⁶ Ibid., p. 284.

⁴⁷ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 96.

⁴⁸ M. Maksimaitis, S. Vansevicius, op. cit., p. 242–241.

⁴⁹ V. Žiemelis, op. cit., p. 18–19.

⁵⁰ Ibid., p. 18.

⁵¹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

⁵² M. Maksimaitis, S. Vansevicius, op. cit., p. 276.

⁵³ Ibid., p. 276, 278.

⁵⁴ Ibid., p. 279.

⁵⁵ Ibid., p. 278–279.

⁵⁶ Ibid., p. 279.

⁵⁷ G. Šapoka, op. cit., p. 461.

⁵⁸ M. Maksimaitis, S. Vansevicius, op. cit., p. 279.

⁵⁹ Ibid., p. 280.

⁶⁰ Ibid., p. 8.

⁶¹ Ibid., p. 86–87, 89–92.

⁶² LKP CK prezidiumo nutarimas „Dėl KGB prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos darbo ir priemonių jam gerinti“, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, p. 91.

⁶³ LSSR KGB informacija LKP CK apie disidentės J. Bieliauskienės parengtinių tardymą, op. cit., p. 104–106.

⁶⁴ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47638/3, l. 45–50.

⁶⁵ A. Kairelis, *Prokurorinė priežiūra Tarybų Lietuvoje*, Vilnius, 1982, p. 86–101.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 102, 115–116, 117–119.

⁶⁷ K. Burinskaitė, op. cit., p. 120.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15717, t. 2, l. 39.

⁷⁰ *Ibid.*, t. 3, l. 97.

⁷¹ *Ibid.*, b. P-16577, t. 1, l. 3, 62.

⁷² *Ibid.*, b. P-14141, t. 10, l. 176–177.

⁷³ *Ibid.*, l. 178, 180.

⁷⁴ *Ibid.*, b. 47484/3, t. 1, l. 147; t. 3, l. 240.

⁷⁵ Žr. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos tekstą Lietuvos Respublikos Seimo interneto svetainėje [prieiga internete: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=278385&p_query=&p_tr2=>, žiūrėta 2013-02-22].

⁷⁶ A. Terleckas, op. cit., p. 6.

⁷⁷ K. Burinskaitė, op. cit., p. 121.

⁷⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47668/3, t. 1, l. 117.

⁷⁹ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 6, Nr. 44, p. 258.

⁸⁰ *Ibid.*, Nr. 46, p. 344.

⁸¹ *Ibid.*, p. 342–345.

⁸² Donato Bičiūno, Alfonsos Nijolės Gaškaitės, Aleksandro Jono Krasausko, Česlovo Kučinsko, Petro Plumpos, Birutės Konstancijos Putrimaitės, Jono Algirdo Skeivalo, Algio Petro Susnio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44614/3, l. 129.

⁸³ *Ibid.*, b. 47753/3, t. 9, l. 10.

⁸⁴ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 3, Nr. 21, p. 326–327.

⁸⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47668/3, t. 1, l. 62, 159.

⁸⁶ K. Burinskaitė, op. cit., p. 120.

⁸⁷ Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 1097, ap. 5, b. 60, l. 145, 145 a. p.

⁸⁸ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, p. 161.

⁸⁹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 118.

⁹⁰ VAA, f. 1097, ap. 5, b. 60, l. 146.

⁹¹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 118, 122.

⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14241, t. 5, l. 134.

⁹³ Administracinės komisijos prie Vilkaviškio rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto nutarimas, *ibid.*, b. P-16577, t. 1, l. 361, 362.

⁹⁴ „Tarp dviejų įstatymų. Teisė gyventi, kai draudžiama gimti“ (Juozo Zdebskio kalba teisme), *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 1, Nr. 1, p. 41–42.

⁹⁵ *Ibid.*; *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, p. 110.

⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47753/3, t. 9, l. 10.

⁹⁷ *Ibid.*, l. 10–11.

⁹⁸ *Ibid.*, l. 11–12.

⁹⁹ Petro Cidziko apklausa, *ibid.*, b. P-14623, l. 78.

Gauta 2013 09 30
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras
Didžioji g. 17, Vilnius

Monika Kareniauskaitė

THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM IN THE LITHUANIAN SSR: GENESIS, SPECIFICS AND RELATIONSHIP WITH UNARMED ANTI-SOVIET RESISTANCE

Summary

The article analyses the criminal justice system of Soviet Lithuania: the formation of the system, its norms and institutions, the aggregate of laws, and the prosecution of criminals. It also reveals how the transformation of the Soviet regime after Stalin's death was reflected in the legal reality. The dimension of political crime, criminal pros-

ecution for various forms of resistance against the Soviet regime, is particularly emphasised.

The research revealed that although after Stalin's death the Soviet regime in Lithuania released its grip and Soviet law acquired more liberal features, it continued to be used for reprisals against people who espoused different opinions.

Several features were characteristic to the criminal prosecution of those who participated in unarmed opposition and dissidents in the Lithuanian SSR: a) the suspect was accused of a political crime under an article of the Criminal Code applicable to his activities (such cases violated international law, but were legal in the Soviet legal system), b) political crimes were criminalised by interpreting articles of the Criminal Code too liberally (even in the Soviet system such cases lacked objectivity), c) political cases were masked by criminal offenses and also contained elements of non-political crimes (cases were not objective and criminal charges were falsified).

Even in the late Soviet period, the Soviet legal system collaborated hand in hand with the Lithuanian Communist Party and the KGB and was an integral part of the Soviet ruling system. The dishonesty of the Soviet legal system often served as evidence that the criticism of the regime by dissidents was justified. The fact that Soviet authorities did not always follow the legal norms that regulated their own activities showed that legal reality in the USSR was just fiction. The regime, which became softer externally, continued to observe the same totalitarian logic internally.